

DOROTA KARKUT

Uniwersytet Rzeszowski

Gatunki pisarstwa historycznego w odbiorze uczniów szkół ponadgimnazjalnych

Z gatunkami literackimi uczniowie zapoznają się w szkole, analizując teksty i podejmując próby ich definiowania oraz rozpoznawania na podstawie typowych cech stanowiących wyznaczniki gatunkowe. *Podstawa programowa z języka polskiego* wskazuje, że uczeń gimnazjum podczas analizy i interpretacji tekstów kultury „rozpoznaje czytany utwór jako: przypowieść, pamiętnik, dziennik, komedię, dramat (gatunek), tragedię, balladę, nowelę, hymn, powieść historyczną”. Ponadto „rozpoznaje odmiany gatunkowe literatury popularnej: powieść lub opowiadanie obyczajowe, przygodowe, detektywistyczne, fantastycznonaukowe, fantasy”¹. Natomiast w liceum uczeń „wskazuje [...] zastosowane w utworze [...] wyznaczniki poetyki danego utworu [...] z zakresu genologii i określa ich funkcję”².

Jak wynika z tych zapisów, poetyka powinna ułatwić czytelnikowi świadomy odbiór dzieł literackich, ich interpretację i rozumienie. Podobnie sądzi Leszek Jazownik, wyrażając przekonanie, że „wiedza z zakresu «poetyki historycznej», uświadamiająca historycznie zmienne – jak można by powiedzieć – normy i dyrektywy regulujące praktykę literacką różnych epok, odsłaniająca typowe «historycznoliterackie schematy składniowo-semantyczne», pozwalałaby uczniom na czytanie «trudnych utworów należących do różnych epok i reprezentujących różne style»”³. Przy czym należy podkreślić, że celem edukacji ma być nie samo zdobywanie tej wiedzy, lecz spożytkowywanie jej dla głębszego odczytywania komunikowanych przez dzieła literackie estetycznych wizji świata.

W perspektywie semiotyki gatunki są uważane za kod umieszczony w tekście, stosowany przez jego twórców i odbiorców⁴. Kazimierz Bartoszyński udowadnia, na przykładzie powieści historycznej, że aby nadać lub odebrać komunikat, uczy-

¹ *Podstawa programowa*, t. 2: *Język polski w szkole podstawowej, gimnazjum i liceum*, s. 37.

² Tamże, s. 46.

³ L. Jazownik, *Projekt edukacji polonistycznej*, s. 14, ljazownik.pl/articles_files/PREP.pdf [10.06.2016].

⁴ M. Nahotko, *Czytanie z perspektywy teorii gatunków tekstu*, „Biuletyn EBIB” 2015, nr 6, s. 6, open.ebib.pl/ojs/index.php/ebib/article/download/365/534 [10.06.2016].

nić go przedmiotem percepcji, trzeba przyporządkować mu etykietę określonej kategorii gatunkowej⁵.

Pojęcia gatunkowe tylko wtedy nasycone są bogatą treścią, gdy traktuje się je jako właściwe np. określonemu prądowi i określonym czasom. Marek Stanisz, zastanawiając się nad „światopoglądem” gatunków literackich, zauważa, że „poprzez dobór, charakterystykę i hierarchizację postaci, opisów, wzorców fabularnych, czasu i przestrzeni itp. każdy gatunek wytwarza inny obraz świata lub też – by ująć rzecz nieco ostrożniej – ukazuje inny jego aspekt”⁶.

Wiedzę o gatunkach zdobywamy i poszerzamy także indywidualnie, w trakcie osobistych (pozaszkolnych) doświadczeń czytelniczych, kiedy często aktualizowana jest nieświadomie. Marek Nahotko podkreśla znaczenie wiedzy gatunkowej w procesach komunikacji czytelniczej. Twierdzi, że „podczas czytania tekstu tworzone są relacje do innych, znanych czytelnikowi tekstów, a wiedza gatunkowa wpływa na ten proces”⁷. Świadomość odbiorcy co do ich nacechowania gatunkowego ma zatem związek z refleksyjnym odbiorem tekstów.

Gatunki pisarstwa historycznego

Pisarstwo historyczne odnosi się do rzeczywistości pozaliterackiej i używa różnych form narracji, zwracając uwagę odbiorcy na postać czy zdarzenie domagające się interpretacji. Zróżnicowanie genologiczne tekstów traktujących o przeszłości można zaobserwować, poczynawszy od klasycznej dziewiętnastowiecznej powieści, łączącej elementy romansu, fabuły awanturycznej bądź podróźniczej, poprzez powojenną prozę historyczno-fantastyczną Teodora Parnickiego, archiwistyczne narracje powieściowe Hanny Malewskiej, reportaże Mariana Brandysa, eseistykę Pawła Jasienicy, antyczne powieści Jana Parandowskiego czy mikro-powieści Władysława Terleckiego. O uczestnictwie twórców w rzeczywistości pozaliterackiej świadczy proza podejmująca tematykę wojenno-okupacyjną: opowiadania i nowele obozowe Tadeusza Borowskiego, *Medaliony* Zofii Nałkowskiej oraz jedyny w swoim rodzaju *Pamiętnik z powstania warszawskiego* Mirona Białoszewskiego. Wymienić tu trzeba również literaturę emigracyjną podejmującą tę samą problematykę oraz prozę o tematyce żydowskiej, np. Hanny Krall, Juliana Strykowskiego⁸. Istnieją dzieła, które można by nazwać zbeletryzowaną

⁵ K. Bartoszyński, *Konwencje gatunkowe powieści historycznej* [w:] *Problemy teorii literatury*, seria 2: *Prace z lat 1965–74*, wybór H. Markiewicz, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1988, s. 224.

⁶ M. Stanisz, *Pytania o światopogląd gatunków literackich* [w:] *Filozofia w literaturze. Literatura w filozofii*, red. A. Iskra-Paczkowska, S. Gałkowski, M. Stanisz, Rzeszów 2013, s. 35.

⁷ M. Nahotko, *Czytanie z perspektywy teorii gatunków tekstu...*, s. 4.

⁸ Charakterystykę polskiej prozy historycznej prezentuje Dariusz Kulesza. Por. tegoż, *Nowa powieść historyczna? Husycka trylogia Andrzeja Sapkowskiego w kontekście polskiej prozy historycznej* [w:] *Powieść historyczna dawniej i dziś*, red. R. Stachura, T. Budrewicz, B. Faron, współpraca K. Gajda, Kraków 2006, s. 562–573.

historią (faktografią). Oparte są na dokumentach oraz badaniach naukowych. Ukazują czytelnikowi znane, ale ciągle nie do końca wyjaśnione wypadki dziejowe i decyzje postaci historycznych. Budują opowieść nie tyle o samych wydarzeniach, ile o ich kulisach, które mogły być zupełnie inne niż te podawane w oficjalnych źródłach. Znakomitym przykładem są książki Bogusława Wołoszańskiego. Wobec tak zróżnicowanej gatunkowo i tematycznie literatury historycznej trzeba mieć świadomość, że w zależności od tego, czy będziemy mieli do czynienia z pamiętnikiem, esejem, biografią, czy powieścią, rozmaicie będzie się prezentował status poznawczy tekstu, jego mimetyczne podobieństwo do faktów.

Jaki jest zatem stopień znajomości konwencji gatunkowych przez uczniów? Czy uczniowie dostrzegają różne odmiany literatury, która ma w tle historię? Jakie gatunki literatury o tematyce historycznej znają i czy umieją je odróżnić? Czy młodzi odbiorcy literatury historycznej potrafią rozpoznać powieść historyczną, określić jej wyróżniki? Próbą odpowiedzi na te pytania są przedstawione poniżej wyniki badań przeprowadzonych wśród uczniów szkół ponadgimnazjalnych.

Świadomość gatunków literackich w odbiorze uczniów

Tekst jest zespołem wskazówek dla czytelnika, zaś gatunki jako pewne konwencje są czynnikiem konstytuującym wiedzę o intencjach autora i kontekście, w jakim został napisany dany utwór. Badani uczniowie⁹ mieli problem ze wskazaniem przykładów literatury reprezentującej gatunki wymienione w kwestionariuszu ankiety, co obrazuje tabela poniżej.

Tabela 1. Nieznajomość gatunków literackich

Gatunek	Brak odpowiedzi	Procent ogółu badanych
Powieść historyczna	52	15
Powieść awanturyczna	115	33
Pamiętnik	130	37
Reportaż	153	43
Epistolografia	180	51
Esej	216	62

Respondenci nie potrafili też określić przynależności gatunkowej poszczególnych tytułów książek o tematyce historycznej. Ponad połowa z nich nie udzieliła odpowiedzi na pytanie: Jakie odmiany literatury pokazującej przeszłość prezentują: H. Krall, *Zdążyć przed Panem Bogiem*; A. Fiedler, *Dywizjon 303*; H. Sienkiewicz, *Ogniem i mieczem*; S. Żeromski, *Syzyfowe prace*; A. Kamiński, *Kamienie na*

⁹ W badaniach przeprowadzonych w 2012 r. wzięło udział 350 uczniów ze szkół ponadgimnazjalnych Podkarpacia: 5 klas pierwszych, 4 klasy drugie, 3 klasy trzecie liceum i technikum oraz jedna klasa czwarta technikum.

szaniec; S. Żeromski, *Wierna rzeka*; C. Miłosz, *Zniewolony umysł*; Z. Nałkowska, *Medaliony*. Wyniki przedstawia kolejne zestawienie tabelaryczne.

Tabela 2. Nieznajomość przynależności gatunkowej książek o tematyce historycznej

Tytuł	Brak odpowiedzi	Procent ogółu badanych
H. Krall, <i>Zdążyć przed Panem Bogiem</i>	190	54
A. Fiedler, <i>Dywizjon 303</i>	140	40
H. Sienkiewicz, <i>Ogniem i mieczem</i>	125	35
S. Żeromski, <i>Szyfrowe prace</i>	165	47
A. Kamiński, <i>Kamienie na szaniec</i>	140	39
S. Żeromski, <i>Wierna rzeka</i>	194	55
Z. Nałkowska, <i>Medaliony</i>	202	58
C. Miłosz, <i>Zniewolony umysł</i>	219	62

Patrząc na te zestawienia, nietrudno zauważyć, że najmniej znany jest uczniom esej. Nie potrafią też wymienić przykładów literatury określanej mianem „epistolografia”. Ponad 30 proc. ankietowanych nie zna pamiętników ani reportaży. Badani najslabiej orientują się w problematyce utworów omawianych zazwyczaj w ostatniej klasie liceum bądź technikum (np. C. Miłosza). Okazuje się, że tylko powieść historyczna jest gatunkiem, z którym większość ankietowanych zaznajomiła się w szkole. W gimnazjum stanowi lekturę obowiązkową, dlatego uczniowie liceum i technikum posiadają pewną wiedzę na temat tego gatunku. Dziwić może stosunkowo słaba znajomość innych dwóch lektur z gimnazjum, ale niewykluczone, że jest to kwestia zdefiniowania odmiany tej literatury, a nie czytelnictwa.

Niewiele lepiej przedstawia się umiejętność przyporządkowania danego tekstu do gatunku. Zdaniem ankietowanych *Zdążyć przed Panem Bogiem* Hanny Krall to reportaż (20 proc.) bądź literatura faktu (10 proc.) czy literatura dokumentalna (5 proc.). Pojedynczy uczniowie używali dla scharakteryzowania tej lektury określeń bardziej ogólnych, np. „proza”, bądź odnoszących się do tematyki utworu, a nie gatunku: „literatura wojenna” (dotycząca Holocaustu), „literatura historyczna”, „religijna”.

Znaną z gimnazjum lekturę *Kamienie na szaniec* niektórzy uczniowie błędnie określili jako „powieść historyczną” (12 proc.), inni uznali ją poprawnie za literaturę faktu (10 proc.) bądź nazwali ogólnie i nieprecyzyjnie literaturą wojenną (8 proc.). Respondenci posługiwali się też pojęciem „literatura historyczna” albo wskazywali na „reportaż”, „pamiętnik”, „powieść”, a nawet „romans”, co w różnym stopniu określało specyfikę gatunkową książki Kamińskiego. Wypowiedzi na temat gatunku lektury zawierały także informacje dotyczące fabuły, m.in., że książka opisuje losy młodych Polaków w czasie wojny, podczas okupacji; ukazuje przeżycia młodzieży oraz Powstanie Warszawskie.

Z kolei *Dywizjon 303* Arkadego Fiedlera to zdaniem dość licznej grupy uczniów przykład „literatury wojennej” (15 proc.) lub „literatury historycznej” (10 proc.). Prawie tyle samo osób wskazało na bardziej adekwatne ujęcie cech

gatunkowych, tzn. „literaturę faktu” (10 proc.). Niewiele mniej (7 proc.) błędnie uznało książkę za „powieść historyczną”. Tylko znikoma część badanych wymieniła nie do końca trafne określenia będące próbą nazwania gatunku utworu Fiedlera: „powieść”, „dziennik”, „pamiętnik”. Niektórzy uczniowie mający kłopot z ustaleniem gatunku pisali, że książka przedstawia bohaterską postawę Polaków, polskich lotników, bądź opisuje wojny powietrzne w czasie II wojny światowej.

Około 25 proc. uczniów napisało poprawnie, że *Ogniem i mieczem* jest powieścią historyczną, natomiast 15 proc. określiło ją ogólnym mianem „literatura historyczna”. Pojedynczy respondenci użyli sformułowań „powieść”, „powieść awanturnicza”, „literatura wojenna” (zapewne z uwagi na problematykę utworu), „literatura średniowieczna” (myląc ją najprawdopodobniej z *Krzyżakami*). Dostrzeżono także tematykę powieści, tj. powstanie Chmielnickiego oraz bitwy z początku XVII wieku.

Wiele kłopotu sprawiła młodzieży książka *Szyfowe prace*. W wypowiedziach uczniowskich można odnaleźć różnorodne określenia będące próbą klasyfikacji gatunku. Najwięcej osób zaliczyło ją do powieści historycznych (15 proc.) i do literatury historycznej (10 proc.) oraz ogólnie do powieści (powieść młodopolska, modernistyczna). Ze względu na tematykę uznano ją za powieść społeczną, obyczajowo-psychologiczną, pouczającą, a nawet dramat. Nieznaczną część badanych (ok. 5 proc.) zamiast pisać o gatunku, zwracała uwagę na myśl przewodnią utworu – obraz Polski pod zaborami, problem rusyfikacji. Nieznajomość treści spowodowała, że niektórzy (ok. 5 proc.) uznali *Szyfowe prace* za literaturę wojenną – dotyczącą II wojny światowej, inni wiązali ją z mitologią, starożytną Grecją (zapewne sugerując się tytułem).

Piszący na temat *Wiernej rzeki* S. Żeromskiego przyporządkowali ją do powieści historycznych (10 proc.) albo ogólniej do literatury historycznej (9 proc.), dostrzegano także wątek miłości i dlatego nazwana została romanssem (6 proc.). Tak jak w przypadku innych książek nieznaczną część badanych zauważyła tematykę historyczną – tutaj Powstanie Styczniowe. Nieznajomość gatunku potwierdza także szereg określeń, które przypadkowo podawali uczniowie próbujący sklasyfikować opowiadanie Żeromskiego: reportaż, pamiętnik, powieść, esej, fantazy.

W przypadku klasyfikowania gatunku *Medalionów* Zofii Nałkowskiej nie było aż takich rozbieżności. 20 proc. badanych określiło go jako literaturę faktu, zaś 10 proc. uznało za literaturę wojenną. Młodzież wymieniała następujące gatunki, które odzwierciedlają istotę pisarstwa Nałkowskiej: proza dokumentalna, reportaż, pamiętnik, opowiadanie (cykl opowiadań), nowela. Trzeba jednak zauważyć przypadki absurdalne, świadczące o nieznajomości kluczowych pojęć z teorii literatury, które skutkują uznaniem tej prozy za powieść historyczną, a nawet poemat dygresyjny.

Jak można się było spodziewać, młodzieży szkół ponadgimnazjalnych słabo znana jest eseistyka Miłosza. Tylko 10 proc. badanych poprawnie określiło nazwę gatunku, jaki reprezentuje *Zniewolony umysł*. Pojedynczy uczniowie błędnie wymieniali, a nawet można przypuszczać, że raczej zgadywali, iż utwór Miłosza

to np. powieść historyczna, pamiętnik, fantasy czy może wiersz (polski noblista kojarzy się bowiem zazwyczaj z twórczością poetycką). 12 proc. ankietowanych zakwalifikowało ten utwór do literatury historycznej, 6 proc. dostrzegło jako kontekst historyczny czasy totalitaryzmu, zaś 2 proc. – II wojnę światową.

Na podstawie tych wyników można pozwolić sobie na konkluzję. Niekorzystny obraz, jaki pokazują badania, dotyczy nie tylko braku znajomości terminów literackich przez uczniów, ale także sposobu ich rozumienia. Określenia poszczególnych gatunków pojawiały się w ankietach na ogół przypadkowo, mechanicznie, bezrefleksyjnie i chaotycznie. Często zamiast pojęcia „gatunek” respondenci używali ogólnych nazw „literatura historyczna”, „literatura wojenna” bądź przedstawiali tematykę utworów.

Uczeniowskie przykłady gatunków literackich

Interesujące może okazać się spojrzenie na przykłady poszczególnych gatunków literackich wskazywane przez uczniów. Warto zauważyć, że oprócz lektur szkolnych zalecanych z przymusu wymieniane są przez pojedynczych respondentów tytuły książek czytanych dla przyjemności, w czasie wolnym. Przyjrzyjmy się zestawieniom.

1. Powieść historyczna

Tabela 3. Powieści historyczne wskazane przez uczniów

Tytuł utworu	Liczba odpowiedzi	Procent ogółu badanych
<i>Krzyżacy</i>	105	30
<i>Potop</i>	60	17
<i>Ogniem i mieczem</i>	40	12
<i>Quo vadis</i>	30	11
<i>Kamienie na szaniec</i>	22	6
<i>Dywizjon 303</i>	12	3
<i>Faraon</i>	6	2
<i>Szyfrowe prace</i>	5	1,5
<i>Pan Wołodyjowski</i>	5	1,5
<i>Rozmowy z katem</i>	5	1,5

Jak widać, powieść historyczną reprezentuje głównie twórczość Sienkiewicza, omawiana w gimnazjum, ale pojawiła się też powieść Prusa *Faraon*. Pozostałe utwory, chociaż podejmują problematykę historyczną, nie należą do tego gatunku. Warto też zauważyć, że wszystkie wskazane przez uczniów tytuły pochodzą z kanonu lektur. Inne przykłady powieści nieuwzględnione w tabeli pojawiły się w pojedynczych ankietach: *Hrabia Monte Christo*, *Dwaj panowie Sieciechowie*, *Waverley*. Natomiast jako egzemplifikacje tego gatunku błędnie podane zostały:

Pan Tadeusz, Medaliony, Przedwiośnie, Wierna rzeka, Kwiaty na stepie, Niemcy oraz *Iliada*. Można zatem sądzić, że powieść historyczna jest znana tylko ze szkolnej lektury i nie cieszy się szczególną popularnością wśród współczesnych nastolatków.

2. Powieść awanturyczna, romans

Tematyka przygodowa i miłosna interesuje młodzież, dlatego ankietowani oprócz lektur szkolnych znajdują wiele innych tytułów książek o takiej treści.

Tabela 4. Powieści awanturnicze i romanse wskazane przez uczniów

Tytuł utworu	Liczba odpowiedzi	Procent ogółu badanych
<i>Romeo i Julia</i>	80	23
<i>Zemsta</i>	20	6
<i>Trzej muszkietierowie</i>	18	5
<i>Zmierzch</i>	12	4
<i>Przeminęło z wiatrem</i>	10	3
<i>Dzieje Tristana i Izoldy</i>	10	3
<i>Ogniem i mieczem</i>	10	3
<i>Anna Karenina</i>	5	2
<i>Piraci z Karaibów</i>	5	2
<i>Wierna rzeka</i>	5	2

Tabela pokazuje, że nie są to jednak tylko powieści awanturnicze ani romanse. Wiedza uczniów na temat romansu jako gatunku epickiego jest raczej powierzchowna i nieusystematyzowana. Badani wymieniają utwory, w których fabuła opisuje dzieje związku miłosnego, nie zwracając uwagi na cechy genologiczne, stąd obecność przykładów należących do dramatu (np. *Romeo i Julia, Zemsta*).

Znajomość powieści awanturniczej wśród uczniów jest także niezadowalająca. Warto jednak wymienić tytuły, które jednostkowo znalazły się w ankietach: *Rozważna i romantyczna, Wichrowe wzgórza, Szalbierz, Robinson Crusoe*. Badani często mylili powieść awanturniczą z powieścią obyczajową, dlatego podawali następujące przykłady książek: *Wciąż ją kocham, Opium w rosole, 50 twarzy Greya, Chłopi, Lalka, Nad Niemnem, Zbrodnia i kara*. Wśród tytułów wskazanych przez respondentów można odnotować pozycje pochodzące z literatury fantasy: *Ostatnie życzenie, Siewca burzy*, także teksty paradokumentalne o tematyce religijnej (*Psychiatra w piekle*), a nawet sensacyjnej (Bogusława Wołoszańskiego *Tajemnica twierdzy szyfrów*). W uczniowskich wyborach pojawiły się również nawiązujące do tego gatunku powieści historyczne Sienkiewicza *Potop* oraz *Ogniem i mieczem*, a także poemat Mickiewicza *Pan Tadeusz*. O nieznanym teorii literatury świadczy obecność utworów nienależących do epiki: *Kordian, Balladyna, Faust, Hamlet, Romeo i Julia* czy *Zemsta*, w których wątek miłosny bądź przygodowy odgrywa znaczącą rolę.

3. Fantasy

Jest to gatunek literatury najbliższy młodym czytelnikom. Otwiera drogę nowej, bardziej atrakcyjnej dla czytelnika prezentacji historii ubranej w kostium magii, mitu, legendy, niezwykłości. Dostarcza rozrywki, co staje się zachętą do nieprzymusowej lektury¹⁰. Fantasy cieszy się dość dużą popularnością – potwierdziły to także moje badania. Uczniowie, którzy podali przykłady książek, na ogół trafnie klasyfikowali je do tego właśnie gatunku, co ilustruje kolejna tabela.

Tabela 5. Utwory fantasy wskazane przez uczniów

Tytuł utworu	Liczba odpowiedzi	Procent ogółu badanych
<i>Harry Potter</i>	72	20
<i>Władca pierścieni</i>	64	18
<i>Wiedźmin</i>	25	7
<i>Hobbit</i>	15	4
<i>Opowieści z Narnii</i>	15	4
<i>Zmierzch</i>	10	3
<i>Gwiezdne wojny</i>	10	3

Wyjątek stanowi utwór *Gwiezdne wojny* – kojarzący się z fantastyką, ale jest to przykład fantastyki naukowej, odwołującej się do przyszłości (*science fiction*). Warto dodać, że o zainteresowaniu respondentów tematyką fantastyczną świadczy znaczna liczba tytułów wymienianych w pojedynczych ankietach: *Dary anioła*, *Wiatr przez dziurkę od klucza*, *Eragon*, *Trylogia Doliny Lodowego Wichru*, *Pieśń lodu i ognia*, *Gra o tron*, *Stukostrachy*, *Chrzest ognia*, *Zakon Feniksa*, *Narrenturm*, *Boży wojownicy*, *Lux perpetua*, *Bajki robotów*, *Polowanie na czarownice*, *1408*, *Dopóki mamy twarze*.

4. Literatura faktu

Do literatury faktu należą różnorodne gatunki: kronika, pamiętnik, dziennik, list, opowiadanie, reportaż, esej i felieton. Sytuują się one w obszarze prozy niefikcyjnej. Mają charakter dokumentalny, ponieważ przedstawiają rzeczywistość historyczną, prawie całkowicie odrzucając fikcję literacką¹¹. Dlatego dla odbiorcy stanowią rzeczywiste źródło wiedzy o przedstawionych wydarzeniach, miejscach i postaciach. Termin „literatura faktu” nie jest uczniom dość dobrze znany, jednak ci, którzy wymieniali tytuły książek, na ogół lektur szkolnych, wyszczególniali należące do tego właśnie typu pisarstwa. Ilustruje to poniższa tabela.

Poza tym uczniowie wskazywali następujące przykłady: *Rozmowy z katem*, *Na tropach Smętka*, *Cesarz*, *Polska Piastów*, *Archipelag GUŁag*, *Tajna wojna Hitlera*,

¹⁰ Zob. P. Cieliczko, *Historyczne powieści Andrzeja Sapkowskiego jako szansa rewitalizacji gatunku* [w:] *Powieść historyczna dawniej...*, s. 573–584.

¹¹ Małgorzata Czermińska wyodrębniła w obszarze prozy niefikcyjnej trzy sąsiadujące ze sobą regiony: literaturę faktu, literaturę dokumentu osobistego i esej. Zob. tejsze, *Autobiograficzny trójkąt. Świadectwo, wyznaczenie i wyzwanie*, Kraków 2000, s. 13.

12 x śmierć, Kolumbowie Rocznik 20. Tylko *Iliada*, *Odyseja* i *Quo vadis* zostały błędnie uznane za literaturę faktu. Warto dodać, że niektórzy podawali także tytuły czasopism, np. „Wiedza i Życie” oraz „Fakt”.

Tabela 6. Przykłady literatury faktu wskazane przez uczniów

Tytuł utworu	Liczba odpowiedzi	Procent ogółu badanych
<i>Medaliony</i>	55	16
<i>Kamienie na szaniec</i>	38	11
<i>Dywizjon 303</i>	15	4
<i>Inny świat</i>	10	3
<i>Zdążyć przed Panem Bogiem</i>	5	2

4.1. Epistolografia

Oto zestawienie ilustrujące utwory przynależne do literatury epistolograficznej, wytypowane przez badanych.

Tabela 7. Przykłady epistolografii wskazane przez uczniów

Tytuł utworu	Liczba odpowiedzi	Procent ogółu badanych
<i>Legenda o św. Aleksym</i>	40	11
<i>Cierpienia młodego Wertera</i>	33	9
<i>Listy Sobieskiego do Marysieńki</i>	32	9
<i>Listy Juliusza Słowackiego do matki</i>	12	3

Tabela obrazuje niski poziom kompetencji uczniów w zakresie rozumienia pojęcia „epistolografia”. Nieznajomością terminu można tłumaczyć pomylenie „epistolografii” z podobnie brzmiącym słowem „hagiografia”. Dlatego jako egzemplifikację podano *Legendę o Świętym Aleksym* (należącą do gatunku „legendy”). Pozostałe utwory zaklasyfikowano poprawnie – reprezentują one powieść epistolarną albo budzą zainteresowanie czytelnicze, gdyż zachęcają do lektury listów ludzi wybitnych.

Wyniki moich badań pokazują, że literatura mająca formę listów, chociaż wydaje się atrakcyjna dla odbiorcy, nie należy do lektur chętnie czytanych przez dzisiejszą młodzież. Tylko niecałe 10 proc. respondentów potrafiło wymienić przykłady tego gatunku. Formy epistolarne nie wydają się gatunkami pozostającymi w horyzoncie zainteresowań czytelniczych, co potwierdza także fakt, że pojedynczy uczniowie wskazali jedynie *Listy Apostolskie* oraz powieść Sienkiewicza *W pustyni i w puszczy* (być może skojarzoną z *Listami z podróży do Ameryki* tego samego autora).

4.2. Pamiętnik

Jak pokazuje tabela, wśród książek wymienionych przez uczniów większość ma w tytule słowo „pamiętnik”, co z pewnością sugerowało badanym, do jakiego

gatunku mogą przynależeć¹². Utwory te reprezentują różnorodną tematykę (społeczno-obyczajową, młodzieżową, wojenną). Dostarczają czytelnikom wiedzy o rzeczywistości współczesnej, jak i minionej, np. czasach II wojny światowej czy historii XIX lub XVII wieku. W zestawieniu znalazły się też omawiane w gimnazjum *Kamienie na szaniec*, oparte na relacji Tadeusza Zawadzkiego, będące literaturą faktu, manifest polityczny Hitlera *Mein Kampf* oraz powieść dla dzieci i młodzieży czy serial paradokumentalny.

Tabela 8. Utwory pamiętnikarskie wskazane przez uczniów

Tytuł utworu	Liczba odpowiedzi	Procent ogółu badanych
<i>Pamiętnik z powstania warszawskiego</i>	72	20
<i>Pamiętnik narkomanki</i>	50	14
<i>Pamiętniki Jana Chryzostoma Paska</i>	15	4
<i>Z pamiętnika poznańskiego nauczyciela</i>	10	3
<i>Kamienie na szaniec</i>	10	3
<i>Spotkanie nad morzem</i>	5	2
<i>Pamiętniki z wakacji</i>	7	2,5

W pozostałych tytułach wskazanych w badaniach przez pojedynczych respondentów występuje nazwa gatunkowa „pamiętnik”, „wspomnienia”, „dziennik”, „zwierzenia”: *Pamiętnik Księżniczki*, *Pamiętnik Anny Frank*, *Plastusiowy pamiętnik*, *Wspomnienia wojenne*, *Wspomnienia niebieskiego mundurka*, *Zwierzenia Georgii Nicolson*, *Dziennik Bridget Jones*. Pozwoliło to zapewne uczniom stwierdzić, że właśnie te książki reprezentują literaturę pamiętnikarską. Wśród przykładów wymienionych przez niewielką liczbę badanych są utwory niebędące typowymi pamiętnikami, ale zaliczane do literatury faktu: *Dzieci Ireny Sendlerowej*, *Medaliony* i *Inny świat*. Pierwszy zawiera elementy biografii i autobiografii. Drugi stanowi cykl opowiadań, jest gatunkiem synkretycznym i można go określić jako prozę dokumentalną bądź esej. Trzeci to esej lub reportaż, ale także posiada cechy zbeletryzowanego pamiętnika. Podobnie hybrydyczną gatunkowo lekturę z gimnazjum *Mały Książę* kilka osób nazwało pamiętnikiem. Można uznać ją za współczesną baśń filozoficzną, przypowieść lub powiastkę filozoficzną.

4.3. Reportaż

Ten gatunek literatury dokumentalnej jest znany uczniom przede wszystkim poprzez twórczość o tematyce wojennej. Potwierdzają to tytuły zamieszczone w tabeli. Widać też dużą dysproporcję między wskazanymi przez uczniów przykładami (praktycznie znane są tylko dwa reportaże – jeden z gimnazjum, drugi z liceum i technikum).

¹² Na przykład urozmaiceniem klasycznej konstrukcji noweli H. Sienkiewicza *Z pamiętnika poznańskiego nauczyciela* jest nadanie utworowi formy fragmentu z pamiętnika. Treść utworu, chociaż skupiona wokół jednego wątku, jest wzbogacona o uwagi i refleksje typowe dla ujęć pamiętnikarskich.

Tabela 9. Przykłady reportaży wskazane przez uczniów

Tytuł utworu	Liczba odpowiedzi	Procent ogółu badanych
<i>Zdążyć przed Panem Bogiem</i>	83	23
<i>Dywizjon 303</i>	35	10
<i>Medaliony</i>	7	2,5
<i>Kamienie na szaniec</i>	5	2

Analizując wyniki zestawienia, można wywnioskować, że niewielka liczba badanych jest zainteresowana tą tematyką. Właśnie owa grupa zna tytuły innych reportaży, np. Kapuścińskiego: *Cesarz, Wojna futbolowa, Imperium*; Wańkowi-cza: *Szczenięce lata*. Dlatego miłośnicy reportażu poszukują dodatkowych lek-tur, np. Pruszyńskiego *W czerwonej Hiszpanii* czy Kostina *Czarnobyl. Spowiedź reportera*. Warto dodać, że uczniowie wymieniali także reportaże telewizyjne, takie jak: *Miasteczko, Trudne sprawy, Uwaga, Sprawa dla reportera*. Pojawił się również blog *Zapomniany świstak*, poświęcony wydarzeniom i polityce, gdzie zamieszczane są reportaże uczniów biorących udział w programie edu-kacyjnym *Literacki Atlas Polski*¹³. Za reportaż uznane zostały także książki związane z wydarzeniami wojennymi reprezentujące literaturę faktu, tj. *Inny świat* oraz *Rozmowy z katem*. Błędnie zaliczono do tego gatunku *Wesele, Lalkę* oraz *Kamizelkę*.

5. Esej

Esej to gatunek literatury najmniej znany uczniom, a barierą w odbiorze mogą być jego cechy językowo-stylistyczne¹⁴. Jako egzemplifikację młodzież potrafi wymienić tylko *Zniewolony umysł* Miłosza, omawiany zazwyczaj w klasie matu-ralnej (nie licząc trzech osób, które znały *Krótkie eseje o prawdzie*).

Tabela 10. Przykłady utworów eseistycznych wskazane przez uczniów

Tytuł utworu	Liczba odpowiedzi	Procent ogółu badanych
<i>Zniewolony umysł</i>	65	18
<i>Krótkie eseje o prawdzie</i>	3	1
<i>Kazania sejmowe</i>	3	1
<i>Pan Tadeusz</i>	3	1

Do innych przykładów, jakie wskazali pojedynczy respondenci, należą: *Rodzinną Europą* Miłosza, *Szkice estetyczne* Witkiewicza, *Essais* autorstwa fran-cuskiego filozofa M. de Montaigne'a, *Lascaux* Herberta, *Fado* Stasiuka, *Kula Pascala* J.L. Borgesa, *Świat króla Artura* Sapkowskiego.

¹³ Zob. <http://www.ceo.org.pl/pl/literacki-atlas-polski-reportaze/news/opis-programu> [15.07.2016].

¹⁴ Esej (historyczny i filozoficzny) sytuuje się na pograniczu krytyki literackiej i artystycznej oraz tekstów naukowych. Zob. M. Czermińska, *Autobiograficzny trójkąt...*, s. 18.

Esej jest gatunkiem synkretycznym, który czerpie wiele z innych gatunków. Może zawierać cechy traktatu (np. filozoficznego lub o sztuce), pamiętnika, autobiografii czy opowiadania. Dlatego młodzież zaklasyfikowała do tego gatunku *Opowiadania* Borowskiego oraz *Kazania sejmowe* Skargi, będące jednocześnie traktatem filozoficzno-społecznym i gatunkiem publicystycznym. Często myli się go z felietonem bądź z reportażem. Tym można tłumaczyć, że za twórcę esejów niesłusznie uznany został Kapuściński.

Eseju nie da się także jednoznacznie zaklasyfikować do żadnego z rodzajów literackich, gdyż zależnie od konkretnej realizacji może on skłaniać się ku liryce, epice, jak i dramatowi. Wytypowane przez badanych *Zdążyć przed Panem Bogiem* i *Mein Kampf* trudno uznać za klasyczne eseje, chociaż też należą do utworów synkretycznych.

Na podstawie wyników badań można zauważyć, że rozróżnienia gatunkowe uczniów są całkowicie zewnętrzne i powierzchowne, bez próby dotarcia do autentycznego rozumienia, do którego dochodzi się jedynie po uważnej lekturze.

Wyznaczniki gatunkowe powieści historycznej w odbiorze uczniów

Śledząc wzajemne wpływy literatury i historii, analizujemy nie tylko konkretne wizje przeszłości realizowane poprzez poszczególne gatunki. Zastanawiamy się często, w jakim stopniu tworzą one stereotypowe, a na ile oryginalne ujęcia problematyki. Wydaje się, że szczególnie klasyczna powieść historyczna pozostaje ciągle jeszcze źródłem świadomości współczesnych Polaków. Dlatego warto poznać cechy gatunkowe i przykłady powieści historycznej z uczniowskiej perspektywy.

Uczniowie szkół ponadgimnazjalnych wskazywali wiele wyznaczników, którymi powinna wyróżniać się powieść historyczna. Przede wszystkim akcja osadzona jest w czasach historycznych (tak twierdzi 15 proc.), tzn. opowiada o historii kraju, ukazuje życie dawnych bohaterów. Jest to – zdaniem młodzieży – zazwyczaj dokładny i szczegółowy opis zdarzeń. Kilkanaście osób zauważyło, że powieść historyczna przedstawia historię narodu w ważnym dla niego momencie dziejowym, akcja związana jest z istotnym wydarzeniem historycznym, a przeplatana najczęściej z wątkiem miłosnym.

10 proc. badanych twierdzi, że powieść historyczną znamionuje występowanie postaci historycznych, znanych i autentycznych osób, które są bohaterami. Blisko 9 proc. uczniów dostrzega występujące w niej wydarzenia historyczne, ważne fakty, zaś 5 proc. pisze o obecności dat. Około 10 proc. badanych wskazuje na takie wyznaczniki gatunkowe, jak: zgodność z prawdą historyczną, autentyzm, rzetelność, dokładność, wierność faktom i wiarygodność. „Dla mnie najważniejszą cechą jest rzetelne przedstawienie faktów historycznych i niezmiennianie obrazu historii” (chłopiec, kl. 3 LO) Podobnie sądzi uczeń klasy pierwszej, który twierdzi, że powieść historyczną powinien cechować „brak przekłamań i zmian wydarzeń przez autora”. Realizm powieści historycznej – w opinii 10 proc. uczniów – polega

na tym, że autor opisuje prawdziwe miejsca wydarzeń i wyłącznie postacie autentyczne (realia danej epoki). Z tym wiąże się – zdaniem młodzieży – konieczność korzystania przez pisarza z tekstów źródłowych.

Zwracano też uwagę na język i kompozycję. Respondenci ankiety podkreślali, że powieść historyczna zawiera wiele szczegółów, pisali o barwności opisów (występowaniu dużej ilości opisów miejsc i ludzi, licznych relacji o wydarzeniach, np. scenach walki, szerokim tle obyczajowym). Pisarz przedstawia bowiem realia epoki, dokładne informacje (co zauważyło ponad 20 proc. badanych). Zdaniem 10 proc. uczniów powieść historyczną cechuje przystępność, łatwość czytania, tzn. napisana jest prostym, zrozumiałym językiem, zawiera odpowiedni dobór słów dla czytelnika (jasne, zrozumiałe przedstawienie ludzi i bohaterów tamtejszych czasów). Ciekawe, iż podobna jest liczba opinii skrajnie odmiennych, z których wynika, że w powieściach historycznych występuje duża ilość dialogów, archaizacja (powieści zawierają liczne archaizmy) jako nawiązanie do ówczesnego języka, co utrudnia ich lekturę.

Ważnym wyznacznikiem powieści jest według uczniów ciekawa fabuła, poruszająca i wciągająca czytelnika, oraz interesujące umiejscowienie akcji. Ponad 10 proc. czytelników jest zdania, że gatunek ten cechuje wartka akcja, szybki przebieg wydarzeń, dynamiczność, dlatego powieść jest poruszająca, wciągająca i musi trzymać w napięciu. Wiąże się z tym umiejętność wzbudzenia zainteresowania czytelnika, przekazywanie przez autora interesujących informacji, które pasjonują czytającego. Jak pisze uczennica klasy drugiej liceum, „pisarz, wprowadzając fikcyjne postacie w faktyczne zdarzenia, przekazuje je w sposób ciekawy, dając czytelnikowi możliwość zaangażowania emocjonalnego”. Nieliczni (ok. 4 proc.) twierdzą, że ten gatunek charakteryzuje także zwięzłość oraz brak jedności miejsca i czasu.

20 proc. respondentów podkreśla, że z powieści historycznej można się czegoś dowiedzieć, gdyż zawiera informacje i przekazuje wiadomości. „Jak dla mnie – twierdzi uczennica klasy pierwszej liceum – jest to jak najdokładniejsze opisywanie rzeczy istotnych dla historii, ponieważ w ten sposób nic nigdy nie zostaje zatajone, a wiadomości te będą przekazywane dalej”. Jednak rzadko (5 proc.) młodzież uważa, że „jest to nauka o historii” (przekazywanie i utrwalanie wiadomości z historii). Dla tej niewielkiej grupy badanych powieść historyczna okazuje się pouczająca, pomaga w łatwej formie uczyć się historii. Pokazuje wydarzenia historyczne w ciekawszy sposób niż na lekcji historii.

Nieliczni (5 proc.) za wyróżnik tego gatunku uznali patriotyzm (a zwłaszcza wartości takie jak honor i ojczyzna), jak również pisanie „ku pokrzepieniu serc” (3 proc.).

Jako egzemplifikację powieści historycznej najwięcej badanych (40 proc.) wymieniło *Kamienie na szaniec* – utwór określany mianem literatury faktu. Uczniowie niewłaściwie wskazywali też *Pana Tadeusza* (15 proc.) oraz *Dywizjon 303* (10 proc.). O nieznanym wyznacznikach tego gatunku świadczy wytypowanie utworów opisujących epokę, z której wywodzi się autor (*Lalka*, *Szyfowe*

prace, Wierna rzeka, Chłopi, Tristan i Izolda), a niekiedy nawet należących do innego gatunku (*W pustyni i w puszczy, Konrad Wallenrod, Pamiętnik z powstania warszawskiego, Wspomnienia wojenne, Rozmowy z katem, Inny świat, Zdążyć przed Panem Bogiem*) czy niebędących epiką (*Zemsta, Kordian*).

Jednak należy podkreślić, że znacząca grupa ankietowanych poprawnie wytypowała utwory Sienkiewicza: *Krzyżacy* (28 proc.), *Potop* (25 proc.), *Quo vadis* (20 proc.), *Ogniem i mieczem* (15 proc.), *Pan Wołodyjowski* (6 proc.). Gatunek ten reprezentują też dzieła innych pisarzy, przywołane w ankietach przez pojedynczych respondentów: *Faraon, Popioły, Wojna i pokój, Hrabia Monte Christo, Trzej muszkieterowie, Imię róży*.

Z drugiej strony trzeba dodać, że ponad 10 proc. badanych nie potrafiło wskazać żadnego przykładu powieści historycznej.

Znajomość cech powieści historycznej pozwala uczniom zrozumieć stosunek autora do przeszłości, a także zauważyć uniwersalność tego gatunku, który ewoluje przez wieki, w zależności od obowiązujących nurtów i prądów literackich, zaś konwencja przezeń wytworzona inspiruje i funkcjonuje do czasów obecnych. Dziedzictwo literatury XIX wieku odegrało fundamentalną rolę w kształtowaniu świadomości historycznej naszych przodków. Warto zatem zachęcać młodych czytelników do poznawania jej cech, by spróbowali odnieść tę wiedzę do własnych warunków i okoliczności widzenia świata.

Zbadanie recepcji gatunków wśród uczniów szkół ponadgimnazjalnych poprzez analizę doboru przykładów tekstów najbardziej dlań reprezentatywnych oraz sposobu definiowania pojęć pokazuje, że uczniowie mają trudności w rozpoznawaniu cech gatunków, a przecież wiedza o nich ułatwia zrozumienie utworów literackich i ma wpływ na wybory lekturowe niezwiązane ze szkolnym przymusem. Wymaga to przemyślanych i zaplanowanych świadomie działań ze strony nauczyciela, a także odwołania się do zainteresowań uczniów, uwzględniania ich potrzeb i oczekiwań czytelniczych.

Trudno jednak wymagać od uczniów precyzyjnych rozstrzygnięć genologicznych, skoro i znawcy przedmiotu sygnalizują wymienne użycia pojęć.

Kinds of the historical writing in the reception of students of upper secondary schools

Abstract

The article presents the conclusions of the research on knowledge of consciousness species junior secondary schools in the Podkarpacie region. Draws attention to the diversity of quality of historical writing and the importance of knowledge of the species in the process of reading communication.